

## LEKSİK VAHİDLƏRİN FONOSEMANTİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN KOQNİTİV SƏCİYYƏSİ

### Xülasə

İstifadəçilərin əksəriyyətinin fikrincə, mücərrəd bir sistem olan dil, əsas motivasiya elementlərini saxlayır və səs, ya da vizual-səs signalı olmaqla, insan qavrayışının duyğu kanallarına təsir edir. Məqalədə dil, səs-ifadə vasitələrinin təhlilinə keyfiyyətcə yeni bir yanaşma təklif olunur. Tədqiqat koqnitiv-diskurs dilçilik paradigması kontekstində aparılmışdır. Linqvistik səs-ifadə suggestiyasının öyrənilməsi sahəsində yeni anlayışlar təklif olunur: simvolun fonosemantik profili, mətnin fonosemantik konsepsiyası. Bu anlayışların semantik diapazonu müəyyən edilmişdir. Koqnitiv mürək-kəblik təkcə çarpaz modal qarşılıqlı əlaqənin əlaməti deyil, müxtəlif məlumat emal sistemlərinin interferensiyası ola bilər.

**Açar sözlər:** fonosemantika, koqnitiv dilçilik, leksika, konsept

**Giriş.** Müasir dövrdə müxtəlif elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də gerçəkliyin insan təfəkküründə inikası ilə bağlı koqnitiv problemlər diqqət mərkəzində saxlanılır. Dilin müxtəlif istiqamətlərdən tədqiqi, dilə ətraf aləmin və mədəniyyət amilinin təsirinin nəzərə alınması ilə bağlı problemlərin araşdırılması müxtəlif dillərdə fərdi və universal hadisələrin aşkarlanmasına şərait yaradır. Dildə semantik sahənin formalaşma mexanizmi və inkişafı ilə bağlı məsələlər də koqnitiv yanaşma təbiiq olunmadan hərtərəfli şəkildə təhlil oluna bilməz. Fonosemantik sahə ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, dildə ilkin, bazis təşkil edən konseptlər nitq səslərinin təqlidi nəticəsində formalaşır, bu konseptlərin əsasında isə törəmə konseptlər, nəhayət, dilin konsept sistemi formalaşır.

Dil daşıyıcılarının təfəkküründə fonemlərin daşdığı "daxili məzmun"la bağlı formalaşmış təsəvvür mövcud olduğundan "dünyanın dil mənzərəsi" ilə yanaşı, "dünyanın fonosemantik mənzərəsi"ndən də danışmaq mümkündür. Hər bir dil üçün "dünyanın fonosemantik mənzərəsi"nin əsasında dilin səs sistemini təşkil edən elementlərin assosiativ səciyyəsi, rəmzləşmə

əsasında meydana gələn ifadə vasitələri dayanır ki, bu da etnotəfəkkür, linqvomədəni amillərlə birbaşa bağlıdır. "Dünyanın fonosemantik mənzərəsi" "dünyanın dil mənzərəsi"nin bir hissəsinə – nüvəsinə təşkil edir. V. fon Humboldtun dilin daxili forması ilə bağlı fikirlərindən qaynaqlanan "dünyanın dil mənzərəsi" anlayışı elm aləminə termin kimi Y.Vaysqerber tərəfindən XX əsrin 30-cu illərində gətirilmiş, "müasir dil fəlsəfəsinin ideotetik paradigmasının fundamental əlamətlərindən hesab olunsada, dilçilikdə hələ də mübahisə doğurur, aksiom səciyyəli fenomen kimi qəbul olunmamışdır" [1, s.140].

Dilin səs sistemini formalaşdıran müxtəlif fonosemantik laylar fonosemantik dil mənzərəsinin əsasını təşkil etməklə yanaşı, həm də dünyanın dil mənzərəsinin bir parçasını, onun nüvəsini, ilkin elementini əks etdirir. A.Mixalyov qeyd edir ki, "Fonosemantik sahə nəzəriyyəsi hər bir dilin leksikasının sistemləşdirilməsi, eyni zamanda dilin protokonseptual sahəsinin və dilin dünya mənzərəsinin bir layı kimi semantik sahənin müəyyənəşdirilməsi üçün yol açır" [2, s.134]. Xalqın təfəkküründə xüsusi təsəvvürlər şəklində mövcud olan fonosemantik baxışların dilin ümumi inkişaf meyillərinə təsirini qeyd

edən müəllif yazır: "Bazis rolu oynayan konseptlər insanın həyat tərzi və fəaliyyətinin proprio və eksteroseptiv sahələrinin əlamətlərini təmsil edən nitq səslərinin imitativ xüsusiyyətləri əsasında formalaşır. Onlar da öz növbəsində, bütövlükdə dilin konseptual sistemini formalaşdıraraq yeni konseptləri meydana çıxarır" [3, s.102].

L.Prokofyevanın qənaətinə görə, dünyanın səs-rəng mənzərəsi sinesteziya və sinesteziya mexanizmləri vasitəsilə formalaşır və insanın şüuraltı səviyyədə səs və rəngləri assosiasiya etmək bacarığına əsaslanan mifoloji təfəkkürünün arxetipik cizgilərini əks etdirən universal hadisə kimi meydana çıxır. Müəllifin fikrincə, insanın polimodal qavrayış bacarığının (metafora və assosiasiya şəklində) universal əsası da milli xüsusiyyətlər vasitəsilə onun konkret dildən dünyaya baxışının özünəməxsusluğunu əks etdirməsinə əsaslanır [4, s.32]. Sinesteziya (yunan dilində συναισθησις < σύν "birlikdə" + αἴσθησις "hiss etmə" – eynizamanlı hissetmə) termini tarixən müxtəlif elm sahələri ilə bağlı işlənildə, dilçilikdə XIX əsrdən etibarən istifadə olunmaqdadır. "Sinesteziya – hiss orqanlarından birinə hər hansı təsirin olduğu zaman subyektin iradəsindən asılı olmadan digər hiss orqanına aid hiss və ya təsəvvürün meydana çıxması halıdır" [5].

Dilçilikdə sinesteziya intermodal hadisələrə, yəni müxtəlif hissələrlə bağlı vahidlərə aid edilir (məs., isti və ya soyuq rəng). Leksik vahidlərin fonosemantik baxımdan təhlili göstərir ki, nitq səslərinin semantik çalarının dərki də koqnitiv proses kimi məhz sinesteziya hadisəsinin meydana çıxması ilə reallaşır. Tələffüz olunan səsi eşitdikdə insan onun yalnız akustik keyfiyyətlərini deyil, semantik cizgilərini də qavrayır. Dildə bütün qrafemlərin eyni assosiativ imkanlara malik olmadığını yazan L.Prokofyevanın fikrincə, "bu, dilin səciyyəsi ilə yox, insan beyninin fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə bağlıdır" [6].

Müxtəlif dillərdə sözlərin ilk samitinin səsin rəmzləşməsi ilə bağlı semantikasını araşdıraraq N.Drojaşix belə qənaətə gəlir ki, "dilnin maddi və konseptual məzmunun vəhdəti şəklində təzahür edən ikonik sahəsi modellər şəklində

qurularaq əsrlərin dərinliyindən gələn dil mirası əks etdirir ki, bu da ... vahid topoloji məzmun – insanın, cəmiyyətin və dünyanın inkişafı və dəyişməsi ilə bağlı təsəvvürlərin arxai sistemini – başqa sözlə, dilin daxili inkişaf və qurulması ilə bağlı paralel informasiyanı, kosmo, sosio və antropogenetik kodları əks etdirir" [7, s.16].

Fonosemantik təhlillə bağlı müxtəlif tədqiqatların nəticələri fonosemantik səciyyəli hadisələrin dil sisteminin daxili qanunauyğunluqları və xarici aləmin qarşılıqlı təsirinin vəhdətindən meydana gələn xüsusi struktura malik sistem olduğunu söyləməyə əsas verir. İlkin mərhələdə meydana çıxmış hadisələr kimi nidalər, təqlidi sözlər bu xüsusiyyəti xüsusi şəkildə əks etdirir. Leksik vahidlərin daxili məzmununda əks olunan "daşlaşmış mənə" çalarları dilin inkişafının bütün mərhələləri ilə bağlı əlamətləri yaşatmaqla, struktur və funksional səciyyəli xüsusiyyətlərdə özünü büruzə verir. Fonosemantik xüsusiyyətlərin diqqətəlayiq cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar jestlərlə səsli nitq arasında, nitqin ilkin forması ilə abstrakt dil arasında keçid mərhələsinin əlamətlərini əks etdirir. Bu baxımdan fonosemantik göstəricilərdə emotivliyin əksi xüsusilə diqqətə cəlb edir. Rus və alman dillərində onomatopəya faktını (təqlidi sözlər – S.İ.) araşdıraraq alimlərin fikrincə, ətraf aləmlə bağlı hadisələrin əksəriyyəti təqlidi sözlər vasitəsilə ifadə olunur – müəlliflər hüquq, tarix, din kimi bəzi xüsusi sahə leksikasının istisna təşkil etdiyini qeyd edirlər [8, s.751-754]. "Onomatopların semantikasında semantik keçidlər vasitəsilə insanın həyat tərzi və məişəti ilə bağlı bütöv bir mənzərənin özünün müxtəlif istiqamətləri ilə əks olunduğu"nu [8, s.752] qeyd edən müəlliflər bu tipli faktların alman dilində 56%, rus dilində 54% təqlidi sözləri əhatə etdiyini, digər yarisinin isə səslərlə, dünyanın səs mənzərəsi ilə bağlı olmadığı nəticəsinə gəlirlər [9, s. 122]. O.Şestakovanın təqlidi sözlərlə bağlı müəyyən etdiyi müntəzəm semantik keçidlərdən bir neçəsinə nəzər salaq: nəfəs – başlanğıc/son; külək; qocalıq; ölüm. Və ya bədən səsləri – orqanlar, bədənin hissələri; xəstəlik; uşaq; qida qəbul etmə; içmək; yalan; özünü öymək və s. [9, s.157]. Fonosemantik dünya mənzərəsi xalqın mentalitetini, təfəkküründəki

stereotipləri ehtiva etdiyindən hər bir dildə statistik baxımdan fərqli semantik göstəricilər müşahidə olunur. Bu, xalqın dünyagörüşü, hadisələrə münasibəti, məşguliyyəti, həyat tərzini, emosional keyfiyyətləri ilə sıx şəkildə bağlıdır. S.Şlyaxovanın tədqiqatına görə, alman dilində *texnika* ilə bağlı anlayışların ifadəsi rus dilində *kini* üç dəfədən artıq üstələyir. Alman dilində *intensivlik* semantikasi rus dilində bu qrupa aid olan anlayışları on dəfə üstələyir. Rus dilində isə dini ənənələri, fəvqəltəbii qüvvələri ifadə edən anlayışlar 2-4 dəfə daha çoxdur [8].

Müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılmış maraqlı bir tədqiqatın nəticələrinə görə, səs təqlidi səs rəmzi sahələri 89,5% üst-üstə düşür, yalnız 10,5% onomatop səsələrin rəmzi səciyyəsi ilə bağlı semantik qarşılığa malik deyil [9]. Müasir səviyyədə belə, müxtəlif dillərdə səs təqlidi ilə bağlı anlayışlarda uyğunluq qədim təfəkkürün müasir rəmzlərdə saxlanılması faktı kimi dəyərləndirilə bilər. Universal kodun mövcudluğu fonosemantik xüsusiyyətlərdə koqnitiv başlanğıcın müəyyən olunması imkanının göstəricisi kimi dəyərləndirilə bilər.

Fonosemantik sahə özündə səs vahidlərinin ardıcılığı şəklində təzahür edən fiziki obyekt və xüsusi fonetik quruluş hesabına respitəndə meydana çıxan məzmun və assosiasiya tərəflərini əks etdirir. Başqa sözlə desək, məndə fonosemantik sahə xüsusi fonetik quruluş semantik məzmun daşdıqda meydana çıxır. Müşahidələr və aparılan təcrübə göstərir ki, səsələrin müxtəlif kombinasiyaları bu səsələr üçün ənənəvi səciyyə qazanmış mənə incəlikləri ilə assosiasiya olunur. Bu "düzülüş" xüsusi estetik və emotiv keyfiyyətlərə malik olması ilə də diqqəti cəlb edir. Məndə məzmun çaları yaradan bu tipli "hissəciklər" koqnitiv dilçilikdə "nanomənə", "nanosem" terminləri ilə ifadə olunur [10]. Fonosemantik elementlər də məhz kiçik mənə daşıyıcıları kimi ümumi mətnin məzmununa çalar qatmaqla yanaşı, həm də koqnitiv element kimi maraqlı doğurur. Bu elementlərin daşdığı daxili mənə dil daşıyıcılarının təfəkküründə şüuraltı səviyyədəki arxeyaddaş qatna əsaslanır. Müəyyən səsələrin də rənglər kimi in-

san təfəkküründə fərqli assosiasiyalar doğurduğu və bunun xüsusi qanunauyğunluq əsasında baş verdiyi məlumdur. Səslərdə pozitiv və neqativ, isti və soyuq kimi çalarların olması bir yandan psixofizioloji amillərlə səsləşirsə, digər tərəfdən əsrlərlə dil daşıyıcılarının təfəkküründə "iz salmış" təsəvvürlə bağlı olur. Bu duyum ilk baxışdan subyektiv kimi görünərsə də, etnik mədəniyyət amili ilə bağlı olduğundan adətən kollektiv səciyyə daşıyır. Leksik vahidlərin fonosemantik baxımdan təhlili zamanı diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri daxili semantikada binar qarşılıqların müşahidə olunmasıdır. İnsanların dünyanıdərki baxımından binarlıq universal səciyyə daşıyır. Ətraf ələmə, hadisələrə münasibətdə insanın mövqeyində ikili dəyərləndirmə amilinin kökləri dərin olduğundan təfəkkürdə apardığı qruplaşdırmalar da bu qarşılıqlara əsaslanır. Binarlıq nəzəriyyəsinə görə, binar qarşılıqların strukturu (məs., yeyir-şəp, az-çox, acı-şirin) insan təfəkkürünün başlıca xüsusiyyətlərindən birini əks etdirir [11, s.110].

**Nəticə.** Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı məsələləri öyrənən koqnitiv dilçilik anlayışlarla onların adlandırılması, xüsusilə sözün səs tərkibinin qanunauyğunluqları və bunun semantika ilə əlaqəsi kimi məsələlərin tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malik yanaşma kimi diqqəti cəlb edir. Fonosemantik tədqiqatlar müəyyən səsələrin konkret semantik sahə ilə bağlılığını sübut edən faktlar təqdim etdiyindən, başlıca fonoloji faktlarla denotat arasında münasibət olduğunu söyləmək imkanı verir. Bu tip fonosemantik münasibətlərin universal səciyyə daşması həm də onların koqnitiv proseslərlə bağlılığının, insanların ümumi təfəkkür xüsusiyyətləri ilə əlaqəli məqamların mövcudluğunun göstəricisidir. Təsədüfi deyil ki, fonemlərin psixokustik və psixofizioloji baxımdan təhlili artikulyasiya xüsusiyyətlərinin təyin olunan denotat ilə uyğunluq təşkil etdiyini göstərir. Bu denotatın əlamətlərinin insan təfəkküründə əks olunaraq artikulyasiya aparatına təsir etdiyinin göstəricisi ola bilər. İnsanlar artikulyasiya aparatının imkanlarından ətraf mühitin nitqdə daha dəqiq əks olunmasında istifadə etmişlər.

## ƏDƏBİYYAT

1. Радченко О.А. Понятие языковой картины мира в немецкой философии языка XX века // Вопросы языкознания. №6, 2002.
2. Михалёв А.Б. Фоносемантика и языковая картина мира // Языковое бытие человека и этноса: когнитивный и психолингвистический аспекты. Березинские чтения. Вып. 15. ИНИОН РАН, МГЛУ. М.: 2009.
3. Михалёв А.Б. От фоносемантического поля к протоконцептуальному пространству языка // Вопросы когнитивной лингвистики. № 1 (038), В: 2014.
4. Прокофьева Л.П. Звуко-цветовая ассоциативность: универсальное, национальное, индивидуальное. Саратов: Изд-во Саратовского медицинского ун-та. 2007.
5. <http://azps.ru/handbook/s/sinestezia.html>
6. Интерпретационный фоносемантический анализ текста (на материале стихотворения Дж. Китса «Sonnet») // <https://cyberleninka.ru/article/n/interpretatsionnyy-fonosemanticheskiy-analiz-teksta-na-materiale-stihotvoreniya-dzh-kitsa>
7. Дрожжих Н.В. Синергетическая модель иконического пространства языка: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Барнаул. 2006.
8. Шляхова Светлана С., Шестакова Ольга В. Фоносемантическая картина мира в немецком и русском языках // Когнитивные исследования языка. № 18, 2014.
9. Шестакова О.В. Универсальное и специфическое в ономастике: дисс. ... канд. филол. наук. Пермь: ПГУ. 2013.
10. Вардзешави Ж.А. Наносемы как латеральный компонент значения слова. // <http://docplayer.ru/36775009-Kognitivnaya-lingvistika-semiotika-i-semantika-fonosemantika-stilistika-hudozhestvennogo-teksta.html>
11. Можейко М.А. Бинаризм // Всемирная энциклопедия : Философия / под ред. А.А. Грицианова. – М. : АСТ; Минск: Харвест: Современный литератор, 2001.

COGNITIVE CHARACTERISTICS  
OF PHONOSEMANTIC SIGNS OF LEXICAL UNITS

## Summary

The language, according to the idea of most of its users, is an abstract system, nevertheless retains in itself primary motivated elements, and the word, being a sound or visual-sound signal, affects the sensory channels of human perception. One of the modern burning problems in cognitive science, including linguistics, is the problem of categorizing reality by human consciousness. The article proposes a qualitatively new approach to the analysis of language pictorial aids. New concepts are proposed in the field of studying the language of sound and sound suggestion: the phonosemantic profile of a symbol, the phonosemantic concept of a text; defined semantic range of these concepts. Cognitive complexity may not be just a sign of cross-modal interaction, but the interference of different information processing systems.

**Key words:** phonosemantics, cognitive linguistics, lexicon, concept

КОГНИТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФОНОСЕМАНТИЧЕСКИХ  
ПРИЗНАКОВ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

## Резюме

Язык, являющийся, по представлению большинства его пользователей, абстрактной системой, тем не менее сохраняет в себе примарные мотивированные элементы, а слово, будучи звуковым или визуально-звуковым сигналом, воздействует на сенсорные каналы восприятия человека. В статье предлагается качественно новый подход к анализу языковых звукообразительных средств. Исследование выполнено в контексте когнитивно-дискурсивной лингвистической парадигмы. Предлагаются новые понятия в области изучения языковой звукообразительной суггестии: фоносемантический профиль символа, фоносемантический концепт текста; определен семантический диапазон данных понятий. Когнитивная сложность может являться не просто признаком кросс-модального взаимодействия, но интерференции разных систем обработки информации.

**Ключевые слова:** фоносемантика, когнитивная лингвистика, лексика, концепт